

Отримана 28.04.2025

Прорецензована: 03.05.2025

Прийнята до друку: 23.05.2025

Електронна адреса: ilajali@ukr.net

DOI: <http://doi.org/10.25264/2312-7112-2025-28-10-16>

Доброносова Ю. Етика чеснот в епістолярному дискурсі Василя Стуса. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філософія»: науковий журнал. Острог: Вид-во НаУОА, 2025. № 28. С. 10–16.

УДК 171

Юлія Доброносова**ЕТИКА ЧЕСНОТ В ЕПІСТОЛЯРНМУ ДИСКУРСІ ВАСИЛЯ СТУСА**

У статті подано огляд етичних ідей Василя Стуса в контексті підвищення інтересу до аретологічної лінії етики у філософському дискурсі другої половини ХХ – початку ХХІ століття. Авторка акцентує на актуальності в часи російсько-української війни філософського осмислення розуміння етичної самореалізації у творах, листах і щоденниках українських письменників ХХ століття, розглядає листування як специфічне медіа та реконструює поетову етику чеснот на матеріалі його листів до друзів і рідних у 1960-1980-х. Метою статті є виявлення засад етики чеснот в епістолярному дискурсі Василя Стуса. Авторка вказує на подібність етичних спрямувань поета до лінії етики чеснот у філософському дискурсі другої половини ХХ століття. Етичний дискурс Василя Стуса – дискурс моралістики, осереддям якого виступає ідея морального самовдосконалення. Поет виходить із онтологічної первинності чесноти, а його листи до друзів і рідних засвідчують, що критерієм моральної істинності для нього є істинний суб'єкт. Характерна риса етики Василя Стуса – орієнтація на зразки поведінки та культурна вкоріненість розуміння позитивних моральних якостей людини. Кульмінацією його етики чеснот є листи до сина. В епістолярії поета представлено відновлення зв'язку між етичним та антропологічним напрямками пізнання людського існування. Категорія блага не є первинною для Василя Стуса, однак помітний переказ його ідей та пропозицій Алесдера Макінтайра. Важливе місце в етиці чеснот українського поета і дисидента належить міркуванням щодо гідності як орієнтиру морального саморозвитку та авторським концептам, за допомогою яких він характеризує сутність етичної самореалізації особистості.

Ключові слова: епістолярний дискурс, медіа листування, етика чеснот, чеснота, моральний саморозвиток.

Yuliia Dobronosova**VIRTUE ETHICS IN VASYL STUS'S EPISTOLARY DISCOURSE**

The article provides an overview of Vasyl Stus' ethical ideas in the context of increasing interest in the aretological line of ethics in the philosophical discourse of the second half of the 20th – early 21st centuries. The author accentuates the relevance of philosophical reflection on the understanding of ethical self-realization in the works, letters and diaries of Ukrainian writers of the 20th century during the Russian-Ukrainian war, considers correspondence as a specific media and reconstructs the poet's virtue ethics based the material of his letters to friends and relatives in the 1960s-1980-s. The primary goal of the article is to identify the principles of virtue ethics in Vasyl Stus' epistolary discourse. The author points out the similarity of poet's ethical directions to the line of virtue ethics in the philosophical discourse of the second half of the 20th century. The Vasyl Stus' ethical discourse is a discourse of moralistic, and the center of the ethical issues of his epistolary is the idea of moral self-improvement. Poet considers the path of improvement as a path to virtues and proceeds from the ontological primacy of virtue. His letters to friends and relatives testify that the criterion of moral truth for him is the true subject, not true principles. The feature of Vasyl Stus's ethics is the orientation to patterns of behavior and cultural ingrained understanding of positive moral qualities of a person. The culmination of his virtue ethics are the letters to his son. The poet's epistolary presents the restoration of the connection between the ethical and anthropological directions of cognition of human existence. The category of good is not primary for Vasyl Stus, but there is a noticeable echo of his ideas and proposals of Alasdair MacIntyre. An important place in his ethics of virtues belongs to considerations about dignity as a reference point for moral self-development and to the author's concepts with which he characterizes the essence of ethical self-realization of the individual.

Keywords: epistolary discourse, media of correspondence, virtue ethics, virtue, moral self-development.

Перед численними викликами російсько-української війни для сучасної української філософії актуальним є осмислення розуміння людського існування, представленого у творчості, листах і щоденниках українських митців ХХ століття. Нині в умовах загроженості українського життєсвіту усвідомленню зв'язку між минулим і теперішнім української культури та розкриттю її вітальної сили сприятиме дослідницька увага до представлених українськими письменниками в граничних ситуаціях їх життя рефлексій щодо етичної самореалізації особистості, котрі можна розглядати як неакадемічне філософування. З огляду на це актуальним ми вважаємо дослідження етичних ідей в

епістолярії поета і дисидента Василя Стуса. Особливості його відкритих до діалогу з сьогоденням рефлексій зумовлюють міждисциплінарність аналізу його листів, а започаткований нами кілька років тому підхід до листування як медіа уможливило акцент на їх смислотворчому і комунікативному потенціалі. *Мета* нашого дослідження – виявлення засад етики чеснот в епістолярному дискурсі Василя Стуса. Наукова рецепція етичної проблематики його творчості з початку 1990-х і донині налічує десятки літературознавчих публікацій, але увага до неї філософів є недостатньою. Особливості його неакадемічного філософування залишаються нерозкритими, бо вказівки на філософський контекст його творів і листів зазвичай відіграють роль підтверджувальних коментарів до попередньо сформульованих тез, нерідко в річищі домінант агіографічних інтерпретацій його життя. На увагу заслуговують дослідження етичних спрямувань його творчості, в яких йдеться про розуміння ним етичної самореалізації. Ідея виняткового значення для Василя Стуса етики помітна в працях про його етичний максималізм та єдність його етичних й естетичних спрямувань [5; 7; 13; 16], розуміння ним морального саморозвитку [14] і вибору [1], спробах виявити роль у його віршах трансперсональних переживань [4] і концепту смерті [18]. Людмила Тарнашинська актуалізує у його творах переведення абстрактного всезагального обов'язку Іммануїла Канта в індивідуальний обов'язок екзистенціального плану [16] і роль у його етиці надії [17]. Тетяні Михайловій [10] йдеться про етику героїзму, базовану на культурі праці, освіти та жертвності, Ользі Пуніній [15] – про оборонну етичну систему, Людмилі Котковій [6] – про значення моральних цінностей у його концептуальній картині світу. Згадки етичної проблематики з'являються і в міждисциплінарних прочитаннях його епістолярію [2; 3; 8]. Сьогодні на підвищення інтересу до епістолярного дискурсу поета впливає оцифрування Центром Василя Стуса його архіву з активним поповненням новими матеріалами відповідної рубрики на його сайті. Новизна нашого дослідження полягає в реконструкції етичних спрямувань Василя Стуса в контексті аретологічної лінії етики із опорою на значення його листування, в якому відбувається актуальна для сьогодення українського життєсвіту крестемпоральна трансляція засад етики чеснот.

Привабливість листів поета для філософського аналізу зумовлена їх екзистенційною й етичною щільністю, однак робота з ними може стати викликом для дослідників, бо окремі тези Василя Стуса постають в його епістолярному дискурсі в діалозі з самим собою та адресатами. У його листах присутня динаміка комунікації / дисконунікації, відтак листування як комунікативна і дискурсивна практика перетворюється на медіа, роль якого полягає в творенні і трансляції не інформації чи повідомлень, а смислів. Аналіз звернених до кількох адресатів полілистів не може бути скерований бажанням тільки підтвердити усталені формати розуміння ролі Василя Стуса для української культури, тому повинен стати прочитанням, в котрому взаємодіють деконструкція та реконструкція. Ми пропонуємо розглядати етичний дискурс у його листуванні як дискурс моралістики, відмежувавши його від моралізування та пов'язуючи з етикою чеснот, котра поруч із деонтологічною етикою і консеквенціалізмом належить до найвиразніших річищ сучасної нормативної етики, хоча з часів Просвітництва і до середини ХХ століття перебувала на другому плані філософського дискурсу. Її реактуалізація в англо-американській філософії з 1950-х за способом презентації ідей далека від присутньої в листуванні Василя Стуса, де ідеї «виліплюються» під час індивідуальної рефлексії і персоналізованого діалогу з Іншими. Однак існує більше спільного, ніж відмінного, між зростанням інтересу до етики чеснот у другій половині ХХ століття в академічному філософському середовищі, та тим, як її положення презентовані в поетовому епістолярії, починаючи з листів до друзів 1960-х і завершуючи зверненнями з місць неволі до рідних у 1980-х. За словами Сергія Пролєва [11, с. 73] сьогодні етика чеснот акцентує на подієвості людського життя як осередді прояву тих чи інших чеснот, і спосіб розгляду такої етики як спроби примноження шансів людяності за умови співучасті людей в житті одне одного робить виразним її комунікативний вимір та орієнтацію на спроможність людини *творити себе в подіях життя*. Поєднання ідей розкриття самості та самовдосконалення, характерне для етики чеснот, виразне в новітньому її відкритті в працях Елізабет Енском, Пітера Гича, Філіппи Фут, Алесдера Макінтайра. Подібне спрямування притаманне й листуванню Василя Стуса, який відновлює зв'язок між етичним та антропологічним пізнанням людського існування, а його висновки виявляються співмірними з ідеями згаданих філософів, хоча він подає їх і не в академічному форматі викладу.

В етиці чеснот з часів античності добродетельність не лише є вищою моральною цінністю, але й «головною метою для будь-якої особи, яка бажає прожити хороше (добре) життя, і цим досягти добра (здійснити або втілити добро)» [19, с. 17], тому моральна оцінка вчинків або дій походить від оцінки

особистості та її життя. Василь Стус надає шляху вдосконалення як шляху до чеснот екзистенційного смислу – чеснота для нього первинна в онтологічному плані, а вчинок може бути оцінений як моральний, коли його джерелом є внутрішні якості особистості. (Подібний підхід, обґрунтований в академічному викладі, постане на межі ХХ і ХХІ століть у Лінди Загзєбськи [20], яка наполягатиме онтологічності чеснот на відміну від правильних чи неправильних дій). Прикметою етики Василя Стуса стає орієнтація на зразки поведінки та культурна вкоріненість розуміння позитивних моральних якостей людини, тобто їх зв'язок із певним життєсвітом, цінностями культури і ціннісною самореалізацією. Магістральна тема його листування – втілення цінностей у чеснотах, які зумовлюють життєві вибори людини. Як і філософи з академічних кіл, котрі у 1950-1970-ті реактуалізували етику чеснот, він акцентує на неможливості відірвати етичний дискурс від людського існування й увиразнює його зв'язок із філософсько-антропологічним дискурсом. Його листи засвідчують, що для нього критерієм моральної істинності виступає істинний суб'єкт, а не істинні принципи. Висновки Василя Стуса рідко схожі на аристотелівську лінію етики чеснот, бо благо не є для нього первинним попри наявність вказівок на спрямування людини до добра. Його позиція ближча до етики чеснот, в якій відлік ведуть від самих чеснот, але його міркування часом нагадують ідеї Алесдера Макінтайра [9] – обом йдеться про втілення практики вдосконалення у життєвій історії та міжпоколінневий зв'язок, який проявляється у слідуванні чеснотам. Прикмети етики чеснот присутні в більшості листів Василя Стуса, в яких йдеться про моральний розвиток особистості, та переплітаються з його міркуваннями про екзистенціалітет людського життя. В його епістолярному дискурсі мало згадок про окремі чесноти, але достатньо міркувань про їх розвиток. Алесдер Макінтайр [9] наголошує на значенні для етики чеснот усвідомлення *відмінності між двома станами людини*: тої, котра існує, та тої, котрою вона має бути для здійснення своєї істинної сутності. Саморозвиток дозволяє подолати дистанцію між ними, тому в осередді етики опиняється варіант етичної та ціннісної самоактуалізації, спроможної вивільнити екзистенційний потенціал самості, яку особа виявляє, увиразнює і реалізує в моральному вимірі індивідуального існування. Коли Алесдер Макінтайр говорить про практики культивування чеснот, то передбачає існування наративів, що уможливають особистісний саморозвиток з метою долання відстані між актуальним станом та можливим станом, співмірним із самістю особистості. Для Василя Стуса самоцінність культивування чеснот теж не передбачає акцентування на одиничному вчинку в певних обставинах, має стосунок до наративу і способу життя, а сам рух в напрямку чеснот уможливує цілісність життя особистості. Тут знову помітний перегук із Макінтайром – йдеться про можливість чесноти в життєвій історії, безперервність етичного досвіду, послідовність вчинків і цілісність етично обумовленого наративу. У листуванні Василя Стуса опис морального вдосконалення нагадує *практики культивування чеснот*, якщо розуміти їх як формування характеру шляхом ціннісного вибору чеснот, втілення їх у реальних діях та конституювання образу індивідуальної поведінки, в результаті чого постає оповідь про життя. Етичний дискурс в епістолярії поета рідко містить деонтологічні чи консеквенціалістські спрямування, адже ідея морального саморозвитку завжди залишається центральною. Якщо в листах до друзів з умовної радянської волі та з місць неволі більше мікрофрагментів етичного розмислу, то в листах до рідних – розлогих міркувань щодо зв'язку екзистенційної та етичної проблематики. Частина листів до рідних є полілистами зі зверненнями до друзів, але кульмінації етика чеснот досягає не в цьому епістолярії, схожому на альтернативні медіа, а в зверненнях до сина Дмитра. Проте навіть за врахування самоцінності останніх тільки за ними, без врахування інших листів, реконструкція етики Василя Стуса буде неповною.

Вже в його ранніх листах до друзів з'являється характерне для етики чеснот протиставлення актуального стану особистості, який вона перевершує у саморозвитку, та її майбутнього стану. Василь Стус вказує на опозицію пропонованих соціумом норм та прагнення особистості до чеснот. У зверненні до Віктора Дідківського, датованому вереснем 1959, він окреслює потяг до самовдосконалення як опозицію до бажання догодити соціальному оточенню. У цьому листі присутня залапкована «етика» як мітка виродження у слідуванні нормам, адже Василь Стус протиставляє набір визнаних радянським соціумом моральних принципів та саморух суб'єкта, який у прагненні чеснот відкидає існуючі зразки поведінки. Опозиція етичного саморозвитку особистості та плину життя деморалізованого радянського суспільства майже за два десятиліття постає і в його листі до Івана та Леоніди Світличних 10.03.1980 з Києва, життя в якому він після місць неволі називає «аморальним, вегетативним, одноповерховим». У листах до друзів у 1960-ті Василь Стус пов'язує прагнення вдосконалення з переживанням екзистенційної наповненості життя та зосередженістю на власній самості. У листі до

Анатолія Лазоренка 1.10.1962 він оформлює це у фразі «*не губись*», в листі до В'ячеслава Чорновола, датованому 1968-м, в образі «*шпари світла*». У зверненні до Олеса Ангелюка 1969-го є згадка потреби людини у пошуку власного шляху вдосконалення, пов'язаного зі екзистенційним звільненням від чужих філософій, та потреби творення внутрішнього етичного виміру. У листах до друзів кінця 1960-х – початку 1970-х він виходить на ідею *єдності етичного й естетичного*, цінну для спрямування до чеснот. У зверненні до Віри Вовк 1.02.1971 в описі вражень від картин Катерини Білокур він пише про «*виключну етичну чистоту*», у листі до Івана Світличного 02.10.1978 – про «*лінію втрати доброти*» в лінії «Толстой – Достоєвський – Солженіцин», а в міркуваннях про «Лісову пісню» Лесі Українки у листі до дружини й сина 26.01.1982 згадує єдність етичного, естетичного та екзистенційного. У листуванні з друзями різних років поруч із розмислом щодо суті естетичного часто присутні вказівки на чесноти: у зверненні до Бориса Дорошенка від 12.04.1960 йдеться про необхідність *втриманості*, у листі до старшої колеги-перекладачки Зінаїди Йоффе 25.04.1968 – про пріоритет *чесноти*, а в листі до Віри Вовк 16.10.1969 – про «*граціозну вглибленість*». Про чесноти Василь Стус згадує і під час окреслення орієнтирів необхідної для саморозвитку етичної трансформації. Показовий лист до Віктора Дідківського 4.02.1961, в якому він називає джерелом самовдосконалення внутрішню спонуку, пов'язану з самоусвідомленням особи та її уявленням про майбутнє. Йому йдеться про екзистенційне вкорінення спрямування до чеснот, та далі він пише про химерне співвідношення знання і незнання щодо орієнтирів життєвого спрямування і виходить на тезу про необхідність діалогу з самим собою для увиразнення прагнення до чеснот. Яскравий приклад присутній і в листі до Віктора Дідківського 23.10.1965, в якому йдеться про здатність особи віддатися на волю рефлексії щодо орієнтирів етичного саморозвитку, залишатися собою і водночас «*бути о двох головах*». У листі до Богдана Гориня, датованому орієнтовно 1966-м, міркуючи про Василя Горобородька, він згадує про тягар свободи, який відчуває людина, що відірвалася від «*наживок-принад світу*» для саморозвитку. У листі до Євгена Адельгейма 25.08.1970, написаному як подяка за рецензію на його збірку «*Зимові дерева*», Василь Стус називає чесноту *людяності* найвищою з чеснот, а компонентами, які визначають її суть, представляє *повагу до життя та усвідомлення цінності індивідуального існування*. Для нього прагнення до чесноти постає як опір соціальній нормі zdegradovanogo суспільства, в якому стало звично відмовлятися від свободи самовдосконалення. Навіть у несприятливому соціальному середовищі рух в напрямку до чеснот видається Василеві Стусу можливим, хоча орієнтація на перехід від стану особи як тої, котра просто живе, до стану тої, котрою вона має бути для здійснення своєї самості, може стати травматичною. У листі до Богдана Гориня, датованому 1967-м, він говорить про зв'язок чеснот і цінностей патріотизму, але констатує можливість їх виродження у ресентименті. Він згадує *пасивний патріотизм*, вдавшись до образу «*чесноти навпаки*», та окреслює відмінність між вдаваною чеснотою-абстракцією та чеснотою, втіленою в *житті-дії*. За Василем Стусом чесноти можуть як працювати у форматі спільноти, так і вступати у конфлікт, тому ідея внутрішньої конфліктності особистості на її шляху до чеснот нерідко з'являється у його листах, і він інтерпретує цей стан як неминучий, але той, що має бути подоланий. У листах до друзів та сина етична самореалізація стає переходом до автентичного (тотожного її природі) стану шляхом етичної практики і розвитку індивідуальної культури, що споріднює поетові міркування з етикою римського стоїцизму.

Василь Стус часто наголошує на значенні комунікації для руху особистості в напрямку чеснот, але зазвичай міркує не про вплив чеснот на стосунки суб'єкта з Іншими, а про те, як певна чеснота може бути розвинута у взаємодії з Іншими. У листі до Віктора Дідківського 12.04.1977 він наголошує на амбівалентності ролі Інших в житті людини: візії друзів уможливають погляд на себе ззовні та уточнення вектору свого руху, але й перетворюють упізнавання і згадування себе (у Василя Стуса – *самопотвердження*) на «*рівняння з багатьма невідомими*», в результаті чого особа шукає гравітаційні сили в собі самій. Продовження таких міркувань присутнє в листі до дружини й сина 1.02.1985 у протиставленні *слова-самодії* та *слова-імітації чужої дії*. Натомість у листі до сина 3.10.1983 він радить розвивати вміння бачити життя з перспектив різних людей. Отже, з одного боку він наполягає на цінності самотності для вибору шляху саморозвитку, як наприклад, у листі до дружини і сина 22.01.1974, де присутнє усвідомлення цінності триєдності «*самота – спокій – самозосередження*», а з іншого – на потребі відкритості для досягнення найкращого з можливих варіантів себе. Він наголошує, що навіть у стосунках із цінними Іншими, з якими існує Ми-зв'язок, той, хто прагне чеснот, зустрічається з розривами в комунікації, зумовленими сумнівами в тому, що спрямування Інших співмірне його етичним орієнтирам. Мабуть тому в одному з останніх листів до дружини й сина

15.01.1984 Василь Стус пише про пріоритет самостійного вибору на протипагу волі Інших. У контексті етики чеснот варто розглядати його авторські концепти *самособонаповнення і прямостояння*, необхідні для окреслення специфіки морального розвитку. Згадка першого з них як ключа до його творчості звична для дослідників з кінця минулого століття. Наприклад, Інна Онікієнко [14] проводить паралелі між розумінням самопізнання Василя Стуса та ідеями Григорія Сковороди і філософією суфізму, а концепт-неологізм *самособонаповнення* інтерпретує в контексті досвіду, близького до релігійного, відтак солідаризується з Костем Москальцем [12], який акцентує на близькому до містичного *досвіді пере-існування* поета. Натомість нам ідеться про розгляд *самособоюнаповнення* не як частини релігійного досвіду, а як концепту важливого саме для етики чеснот Василя Стуса, яка досягає кульмінації у листах 1970-1980-х у його зверненнях до сина, в котрих він увиразнює потребу виховання характеру. Протягом 1970-1980-х у персональних листах до Дмитра Стуса та в полілистах до нього і дружини Валентини Попелюх чесноти представлені як основа морального життя та ціннісної самореалізації. Починаючи зі звернень до сина на початку 1970-х, орієнтиром саморозвитку Василь Стус називає *гідність*. У листі до дружини і шестирічного сина 22.08.1973 він протиставляє життя *«справжніх людей»* та *«поторочі»*, котра *«живе як гниє»*, а в листі до сина 15.10.1973 – акцентує на тому, що прагнення бути справжньою людиною не пов'язане з отриманням задоволення від життя чи ситуативним виконанням норм. Моральне життя для нього не є тотожним виконанню морального обов'язку чи прогнозуванню наслідків дій. У листі до сина, датованому люти-м 1975, він протиставляє героїзм і *здатність «бути доброю людиною»*, прикметою якої він визнає *життя-дарування себе Іншим*, а в листі до сина 25.04.1979 окреслює розуміння справжньої людини через чесноти *чесності, мужності та мудрості*. *Гідність* як критерій морального вдосконалення присутня також у листі до дружини 26.02.1975, в якому Василь Стус уподібнює *існування без гідності* об'єктивації, внаслідок якої людина стає *«річчю державного майна»*, та в листах до дружини 3.03.1978 і 2.11.1978. Людмила Тарнашинська вказує, що *самособоюнаповнення* передбачає єдність самопізнання та самовдосконалення, в яких честь і гідність визначають самооцінку й самоповагу, тож Василь Стус *«вибудовує низку власних філософських актуалізацій і засвідчує цілком самостійний напрям екзистенційної філософічності»* [16, с. 14]. У зверненні до сина з полілиста 1.06.1981 він пише про екзистенційне прагнення самовдосконалення, яке окреслює фразою *«учися жити»*, що розуміє як *виборювання себе з лінощів та бездіяльності*. У листі до дружини і сина 14.09.1981 він порівнює освіту з видом гігієни, розглядаючи вибір освіти як моральний вибір. У цьому зверненні присутня фраза про те, що *людина – це обов'язок*, яка може наштовхнути на думку про деонтологічну етику, та слідування моральному обов'язку Василь Стус тлумачить як похідне від якостей суб'єкта і виходить на ідею того, що людина має *творитися і самонароджуватися* – у його версії це означає *стати Богом самого себе*. Уточнення цього розмислу присутнє в зверненні до 16-річного сина з листа до дружини 30.04.-2.05.1983, в якому він наголошує на необхідності бути по життю не пасажиром на чужому човні, а *«думати над собою, шукати себе, зрозуміти себе, робити, творити себе»*. На прагненні людини творити своє життя він наголошує і в зверненні до сина у листі до рідних, датованому груднем 1983. Натомість у листі до сина 3.10.1983 він розкриває смисл фрази *«бути собою»* як вироблення орієнтирів щодо *добра як центру етичної гравітації*, що визначає моральний саморозвиток, причому на його суть вказує згадка про *кристалізацію ядра самості*. Він подає й перелік базових чеснот – *чесності, справедливості і любові*. У контексті аретологічної етики варто сприймати і його фразу про те, що *«зле жити без ідеалів, але не менше зле – з ідеалами»*. Чеснота *любові* також присутня в його листуванні – в листі до сина 3.10.1983 він втілює її смисл у міркуваннях про стосунки чоловіка і жінки, в яких проявляється потяг людини до досконалості, і ставить *цінність життя* вище за *цінності пізнання, праці і любові*.

Ольга Пуніна [15] називає осередком життєвої позиції поета *оборонну етичну систем*, і стартує її інтерпретація зі згадки його пояснення, наданого під час допитів 1972-му, коли він тлумачив свої дії як *захист моральної поведінки від аморальної*. *Прямостояння* – авторський концепт, довкола якого розгортаються міркування Василя Стуса щодо етичної стійкості та морального самозбереження у листах до друзів 1978 – 1979 років. Прагнення плекати себе як суб'єкта, для якого цінні чесноти, він окреслює через вказівки на дієслово *«стояти»* у листах до Олега Орача 3.12.1978 та Євгена Сверстюка 08.03.1979 і 30.04.1979. У зверненні до Миколи Плахотнюка 26.12.1978 ідею *прямостояння* він поєднує з розумінням того, що джерелом його оптимізму є центр моральної гравітації всередині нього самого. Цей розмисел відновлюється і в листі до дружини й сина 15.01.1984, коли йдеться

про характер людини – у зверненні до сина Василь Стус означає його як внутрішній хребет, основу й центр гравітації особистості. У полілистах до друзів 1977–1979-х присутнє *протиставлення щастя та нещастя*: він оцінює своє життя як щастя, джерелом якого є вибір принципового слідування в напрямку чеснот в соціумі, де взірцем визнано їх протилежності. Василь Стус називає себе *оптимістичним песимістом* у листі до Івана Світличного 13.07.1978, що перегукується з фразою «*мій шлях – моя радість!*» з листа до Христини Бремер, датованого лютим 1978. Ще виразніше *етика чеснот як етика індивідуального опору світу без чеснот* проступає у зверненнях до рідних. У листі до дружини 11.02.1979 Василь Стус окреслює свій стан як *трагічний оптимізм*, в листі до дружини 2.03.1979 як *оптимізм антисвіту*, а в листі до матері 19.03.1979 і листі до дружини й сина 15.01.1984 пише, як в далеких від буденного розуміння щастя обставинах переживає співмірне з ним самим щастя, бо залишається вірним собі. У зверненні до дружини й сина 14–15.11.1982 усвідомлення єдності екзистенційного вибору та руху в напрямку чеснот він оформлює в образі-концепті *перебування людини на своїй дорозі*, що перегукується з образом-концептом *долі*, яку вірна *благій природі* людина творить у життєвих виборах. У листі до дружини й сина 15.01.1984 Василь Стус протиставляє життя людей, які мають свій норів, та «*нецікаве щастя*» (матеріальні і соціальні блага як плата за конформізм). Близькість його позиції до етики чеснот засвідчують і роздуми про *творення людиною самої себе* у листі до дружини й сина 1.02.1985: він починає зі згадки ідей римського філософа Марка Аврелія і міркує про зв'язок між метою, прагненнями людини та сенсом її життя, суть якого тлумачить як здатність мати якомога більшу мету і *зробити її собою*, зануритися в неї аж до втрати себе для того, щоб розбудити внутрішні сили і стати тим, що перевершує людське. Прагнення чесноти для нього пов'язане з серією виборів себе, тому *рух до чеснот постає як випробування*, суть якого полягає в тому, щоб під тиском соціуму, де чесноти втратили цінність, оберігати націленість на вдосконалення. У листуванні Василя Стуса *творення себе* пов'язане з ідеєю самостійного життя, самостійного мислення (лист до дружини й сина, датований груднем 1981) та культурою моральних почуттів (лист до сина 10.10.1982). У листі до рідних 4.04.1983 він наголошує на прагненні не слідувати шляхом середини, а визнати середину найнебезпечнішою, і ці думки перегукуються з вказівкою з листа до батьків, орієнтовно датованого 10.05.1975, на вибір життя у форматі «*без чернеток*». Ідею етичного саморозвитку у листі до дружини і сина 16.05.1982 Василь Стус втілює в образі-концепті *доростання до світу* та внутрішнього екзистенційного *ускладнення людини*, а в листі до сина 10.10.1982 стверджує, що за природою людина є *істотою, спрямованою до блага*, але від її виборів залежить, чи буде вона слідувати за своєю природою. У контексті прагнення збереження зв'язку з благим початком в людині постає звернення до сина у листі 15.01.1984 «*Будь чистий – за всяку ціну й передусім*» та рекомендація самосповіді-рефлексії щодо морального саморозвитку. Для Василя Стуса етична позиція людини є ціннісною позицією, а рух до чеснот дозволяє їй окреслити ідеальний образ себе. Мабуть тому на вершині ієрархії чеснот і цінностей у його листах опиняються часто згадувана *гідність* та рідше вживана, але імпліцитно присутня, *справедливість*, осмислення яких потребує окремого дослідження.

У листуванні Василь Стус представляє зразок практичного неакадемічного філософування та розвиває дискурс моралістики. Його етика чеснот є осереддям його етичних спрямувань та змістовно пов'язана з пошуками аретологічної лінії етики в академічній філософії другої половини ХХ – початку ХХІ століть. У листах до рідних і друзів та полілистах він відновлює зв'язок між етичним та антропологічним річизами пізнання людського існування, надає індивідуальному шляху до чеснот екзистенційного смислу та розглядає чесноти як первинні в онтологічному плані. У його листуванні майже відсутні деонтологічні чи консеквенціалістські спрямування, а етика чеснот досягає кульмінації у зверненнях до сина у 1970-1980-ті, в яких домінує розмисел щодо ролі чеснот як основи саморозвитку та проблематика морального виховання. Етика Василя Стуса базується на ідеї зразків моральної досконалості, тому рух в напрямку чеснот для нього уможлиблює цілісність життя особистості, а її прагнення вдосконалення пов'язане з переживанням екзистенційної наповненості життя й самозосередженості, але й передбачає комунікацію з Іншими в процесі етичної самореалізації. Чільне місце в етиці чеснот поета належить ідеї гідності як орієнтиру саморозвитку та концептам самособонаповнення і пряmostояння, за допомогою яких він розкриває специфіку моральної самоактуалізації та самовдосконалення особистості.

Література:

1. Бледних Т. Екзистенційний дискурс поезії Василя Стуса. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 8. Філологічні науки (мовознавство та літературознавство)*. 2017. Вип. 8. С. 40–45.
2. Глушковецька Н. А. Епістолярій Василя Стуса як синтез поетичної, літературно-критичної та перекладацької творчості. Автореф. дис... кандидата філологічних наук : 10.01.01 – українська література. Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. Черкаси, 2014. 20 с.
3. Загоруйко Н. В. Листи Василя Стуса як феномен епістолярної творчості. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія Філологічна*. 2011. Вип. 21. С. 185–196.
4. Калашник О. О. Динаміка візонерського переживання в поезії В. Стуса. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Філологія*. 2018. Вип. 19. С. 62–69.
5. Конончук Т. І. Етико-естетичний дискурс в епістолярії Василя Стуса. *Вісник Академії адвокатури України*. 2009. № 1 (14). С. 216–221.
6. Коткова Л. Концептуальна картина світу в епістолярній спадщині Василя Стуса, в: *Освіта Донеччини: історія, сьогодення та майбутнє*. Вінниця: ГО «Європейська наукова платформа», 2023. С. 209–244.
7. Кузнецов В. О. *Етико-естетична максима епістолярію Василя Стуса* : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 – українська література. Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ, 2011. 22 с.
8. Мазоха Г. Екзистенційні мотиви в епістолярній спадщині В. Стуса. *Теоретична і дидактична філологія: збірник наукових праць*. 2011. Вип. 10. С. 223–233.
9. Макінтайр Е. *Після чесноти*. Пер. з англ. за наук. ред. Віктора Малахова. Київ: Дух і Літера, 2002. 438 с.
10. Михайлова Т. *«Пам'яті глибоке джерело»: Василь Стус і переосмислення російської літератури*. Київ: Наукова думка, 2023. 289 с.
11. Можливості та межі нормативної етики. Семінар-презентація. *Філософська думка*. 2019. № 5. С. 69–89.
12. Москалець К. Страсті по Вітчизні, в: Москалець К. *Людина на крижині. Літературна критика та есеїстика*. Київ: Критика, 1999. С. 209–254.
13. Несвіт С. Морально-етичні доміанти Василя Стуса в епістолярії. *Молода нація: альманах. Василь Стус: двадцять років після смерті: сучасне сприйняття і переосмислення*. 2006. № 1 (38). С. 229–240.
14. Онікієнко І. М. «Самособоюнаповнення» Василя Стуса в контексті практик духовного перетворення людства. *Літератури світу: поетика, ментальність і духовність*. 2013. Вип. 2. С. 211–221.
15. Пуніна О. Оборонна система В. Стуса: етика і творчий процес. *Актуальні проблеми української літератури і фольклору*. 2019. № 27. С. 137–146.
16. Тарнашинська Л. Між етиком та естетиком: Постаць Василя Стуса у відсвіті філософських ідей, в: *Стусознавчі зошити: науковий альманах. Зошит другий*. Вінниця: Простір літератури, 2016. С. 5–19.
17. Тарнашинська Л. «...За межами можливого»: таборовий наратив Василя Стуса крізь призму філософії надії Габрієля Марселя. *Studia Polsko-Ukrainiskie*. 2024. № 11. С. 134–143.
18. Шаф О. «Здрастуй же, здрастуй же, смерте моя!»: гендерно-психологічний модус інтерпретації концепту смерті в ліриці Василя Стуса. *Слово і Час*. 2017. № 8. С. 20–33.
19. Шрамко Я. Аналітична нормативна етика і тенденції її розвитку, в: *Актуальні проблеми духовності: Збірник наукових праць*. Вип. 23. Кривий Ріг: КДПУ, 2022. С. 9–31.
20. Zagzebski L. Exemplarist Virtue Theory. *Metaphilosophy*. 2010. Vol. 41. P. 41–57.